

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü

9 MİLLETLERARASI
TÜRK HALK
KÜLTÜRÜ KONGRESİ

GELENEK GÖRENEK VE
İNANÇLAR

EFSANEVÎ TÜRK HÜKÜMDARI YAMA KAĞAN VE TÜRK MİTOLOJİSİ'NDE FATİH ATA HÜKÜMDAR MOTİFİ

Yrd. Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ¹

1. Yama Kağan

Moğolistan'da 8. yüzyıldan kalma Eski Türk yazıtlarından birisi olan Ongi (Ongin) Yazıtı'nın² 1. satırında, Türklerin (Göktürkler/Tujue 突厥)³ atası Yama Kağan'ın⁴ fetihleri anlatılmaktadır. Buna göre Yama Kağan, dört tarafı derleyip toplamış, almış, ele geçirmiştir; o han öldükten sonra ise ülke elden gitmiş, mahvolmuştur (Erdal 2011: 364, 372; Ölmez 2012: 190, 192). Yazıtta geçen bu *Yama Kağan*'ın kimliği konusunda, ileride ayrıntılı bir şekilde değineceğimiz üzere bu-

1 Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE, h.ih-san.erkoc@comu.edu.tr ve ihsan_erkoc@yahoo.com

2 Literatürde *Ongin Yazıtı* olarak da geçen Ongi Yazıtı'nın tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Yazıtı ilk okuyan kişi olan Radloff, yazıt üzerine yaptığı ilk çalışmada bu yazıtın İkinci Türk Kağanlığı'nın kurucusu İltêriş Kağan'a (682-691 yılları arasında hükümdar) ait ve dolayısıyla bilinen ilk Türkçe yazıt olması gerektiğini düşünmüştür. Radloff ayrıca bu hükümdarın 693'te öldüğünü belirtmiştir (1987-I: 246). Ancak Radloff sonradan bu düşüncesinden vazgeçerek, yazıtın Bilge Kağan'ın döneminin (716-734) başlarına, 716'ya tarihlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir (1987-II: ix). Pelliot (1929: 205-207) ve Cen (1958-I: 325) ise İltêriş Kağan'ın 693'te değil, 691'de öldüğünü ortaya koymuşlardır. Orkun yalnızca yazıtın 8. yüzyıldan kalma olduğunu yazmış ve kesin bir tarih vermemiştir (1994: 127). Radloff'un kendi ilk görüşüne yaptığı düzeltmeyi ve Pelliot'nun İltêriş Kağan'ın 691'de öldüğünü ortaya koyduğunu fark edemeyen, kağanın 693'te öldüğünü düşünen Bernştam, Radloff'un ilk çalışmasının izinden giderek bu yazıtın ilk Türkçe yazıt olduğunu belirtmiş ve yazıtı 704'e tarihlendirmiştir (Clauson 1957: 180). Clauson'a göre yazıt, 732 ve 734'ün sonları arasında yazılmıştır (1957: 192). Gumilyov, yazıtın 716'dan hemen sonra dikildiğini düşünmüştür (2002: 337). Racabov, bu tarihlendirmeyi kabul etmemiş ve yazıtın İltêriş Kağan'ın döneminde, muhtemelen 689'da ya da 692'de dikildiğini ileri sürmüştür (2008: 232). Bazın, yazıtın yazılış tarihinin büyük olasılıkla 720 olduğunu düşünmüştür (Aydın 2008: 23). Benzer bir şekilde, Sertkaya'ya göre yazıt 719-720 yıllarında dikilmiş olabilir (1995: 318). Dobrovits'e göre bu yazıt 740'ta dikilmiş olup, İkinci Türk Kağanlığı döneminin en sonuncusu olmalıdır (2001: 150). Berta, Clauson'ın görüşünü kabul etmiştir (2010: 205). Rybatzki'ye göre ise bu yazıt İkinci Türk Kağanlığı döneminde değil, Ötügen Uygur Kağanlığı'nın ilk yıllarında 744'te ya da 756'da yazılmış olabilir (2000: 209). Yazıtın tarihlendirilmesi konusunda Erdal, Berta'ya katıldığını belirtmiştir (2011: 371).

3 Türkiye'de genellikle *Göktürk* ya da *Köktürk* olarak adlandırılan bu halkı ve kurdukları devleti akademik çalışmalarda doğrudan kendi adları olan *Türk* şeklinde anmak konusunda son zamanlarda önerilen uygulamaya biz de katılmaktayız (Erkoç 2017: 37).

4 Radloff, bu unvanı *Yamı Kağan* olarak okumuştur (1987-I: 246-247). Radloff'un yazıtın 1896'da yayımladığı rötuşuz ve rötuşlu fotoğraflarından rötuşlu olan fotoğrafta, bu unvanı *Yamı Kağan* şeklinde görülmektedir (Ölmez 2012: 194). Orkun (1994: 128), Clauson (1957: 182, 188), Tekin (1968: 255, 291), Dobrovits (2000: 147), Rybatzki (2000: 209), Berta (2010: 208, 212, 217) ve Aydın (2008: 23, 31-32), bu unvanı Radloff'a uygun olarak *Yamı Kağan* şeklinde vermişlerdir. Malov runik metnin neşrinde *Yamı Kağan* biçimine sadık kalırken, transkripsiyonda ve Rusça çeviride bu unvanı *Bumın Kağan* şeklinde yazmıştır (1959: 7-9). User (2009: 468) ve Ölmez (2012: 190, 194) de bu unvanı *Yamı Kağan* şeklinde okumuşlar, ancak yazıtta unvanın *Ya-* hecesinin olduğu yerin okunmasının problemli olduğuna işaret etmişlerdir. Ōsawa ise, Ramstedt'in ve Yadrintsev'in yazıttan aldıkları kopyalarda bu unvanın *Yama Kağan* olarak yazıldığını görüldüğünü belirtmiş, yazıtın metnini yayımlarken unvanı bu şekilde vermiştir (2011: 168, 176-177). Esasında Thomsen ve onun asistanı Wulff da bu unvanı *Yama Kağan* olarak okumuşlardır. Erdal, *Yama* kelimesinin "denilen" anlamında *ayma* ve "saygı gösterilen" anlamında *ayama* olarak da okunabileceğine işaret etmiş, ancak Thomsen'a ve Wulff'a uygun olarak bu unvanı *Yama Kağan* şeklinde okumuştur (Erdal 2011: 364, 366, 372).

güne kadar farklı görüşler ileri sürülmüştür. Türk Kağanlığı'nın erken dönem tarihini anlatan Çin kaynaklarında böyle bir hükümdardan söz edilmemiş olması ise, meseleyi daha da karmaşıklaştırmıştır.⁵

Paris'teki Bibliothèque Nationale de France'da Pelliot Tibetain koleksiyonunda bulunan ve 750'li yıllara tarihlendirilen P.T. 1283 numaralı Tibetçe bir belgede⁶ I. 7'de on iki Türk (Göktürk) boyu arasında hükümdar *Zha-ma Kha-gan*'ın (*Jama Kağan*)⁷ boyu da sayılmıştır (Venturi 2008: 20-21). *Zha-ma Kha-gan* bu belgede ayrıca I. 49-50'de ve I. 69-70'te efsanevi bir Türk hükümdarı olarak geçmektedir. Belgede I. 49-50'de *Jama Kağan*'ın bir sefer sırasında Kırgız (Gir-tis) ülkesinin kuzeyinde kumlu bir çöle sahip büyük bir sıradağa⁸ ulaştığı ve ordusunun bu sıradağı aşamadığı, dağların ardında devlerden oluşan bir halkın yaşadığı anlatılmaktadır (Venturi 2008: 27). Metinde I. 69-70'e göre ise Basmilların (Ba-smel) ülkesini geçtikten sonra yaşayan bazı boyların da ötesinde, kumlu bir çöle sahip büyük bir sıradağın ardında göğün hükümdarının⁹ iki boyu yaşamaktadır. Türklerin ('Bug-chor)¹⁰ hükümdarı *Jama Kağan*'ın yöneticiliğinin barışçıl olduğu dönemde bu hükümdar, sözü geçen dağlık bölgeye doğru bir ordu göndermiş, ancak ordu bu dağları aşamamıştır. Ordudan iki asker yollarını şaşırıp kaybolmuşlar, ancak metnin devamındaki anlatıya göre bazı maceraların ardından ülkelerine varmayı başarmışlardır (Venturi 2008: 29).

2. Shemo

Çin kaynaklarında Türklerin birisi kurttan türediklerini anlatan¹¹, diğeri ise Güney Sibirya'da geçen¹² iki köken mitinin dışında, 9. yüzyıldan kalma *YYZZ* da ve ondan kopyalamış olup 10. yüzyıldan kalma *TPGJ* de kayıtlı bir mit daha vardır.¹³ Bu mite göre, Türklerin atasının *Shemo*

5 Türk Kağanlığı'nın kurulmasından önceki yarı-efsanevi olaylar ve kağanlığın kuruluş süreci hakkında Çin kaynaklarındaki kayıtlar için bkz. *Beishi* 99.3285-3287; *Cefu Yuangui* 956.11251b-11252b, 958.11278a, 967.11370b; *Suishu* 84.1863-1864; *Tongdian* 197.5401-5402 ve *Zhoushu* 50.907-909.

6 Bu belge ve tarihlendirilmesi konusunda bkz. Venturi 2008: 1-13.

7 Esasında metinde bu unvan *Zha-ma Mo-ngan* şeklinde yazılmış, ancak Clauson ve Venturi tarafından *Zha-ma Kha-gan* olarak düzeltilmiştir (Venturi 2008: 21).

8 Clauson, belgede sıklıkla değinilen çöllerle kaplı büyük dağ sırasının aslında mitle gerçeği ayıran bir sınır bölgesi işlevi gördüğünü belirtmiştir (Venturi 2008: 9).

9 Venturi, bu unvanın muhtemelen Türklerdeki *Tenri Kağan* unvanının Tibetçe çevirisi olduğunu belirtmiştir (2008: 29).

10 Bu belgede '*Bug-chor* adı, Doğu Türkleri için kullanılmıştır. Pelliot'a göre bu unvan, Türk hükümdarı Kapgan Kağan'ın (691-716 yılları arasında hükümdar) Çin kaynaklarında verilen unvanı *Mochuo*'yu 默啜 ('*Beg Çor*) karşılıyor olabilir. Ancak Ligeti, '*Bug-chor*'un Doğu Türkleriyle eşleştirilmesi görüşüne karşı çıkmış ve bu adın Gansu'nun 甘肅 batısında Lop Nor'un çevresindeki bölgeyi tanımladığını savunmuştur. Venturi ise bu konuda Pelliot'nun izinden gitmiş ve Türkçe aslını *Bük Çur* olarak verdiği '*Bug-chor*'un, Kapgan Kağan'ın yönettiği Doğu Türk topraklarını ifade ettiğini belirtmiştir (2008: 21). Bu konudaki tartışmalar için ayrıca bkz. Sinor 1985: 152-153. Belgede '*Bug-chor* ülkesinde yaşadıkları belirtilen boyların bir kısmının, *THY* gibi Çin kaynaklarında verilen Türk boyları listesindeki bazı boylarla eşleşmesi (*THY* 72.1305, 1307, 73.1315) de Venturi'nin görüşünü desteklemektedir.

11 *Beishi* 99.3285-3286; *Cefu Yuangui* 956.11251b-11252a; *Suishu* 84.1863-1864; *Tongdian* 197.5401-5402; *Zhoushu* 50.907-908.

12 *Beishi* 99.3286; *Cefu Yuangui* 956.11252a; *Tongdian* 197.5402; *Zhoushu* 50.908.

13 Bu miti Eberhard (1996: 86) ve Ögel (1993-I: 569-570), Türkçeye özetleyerek çevirmişlerdir. Sinor ise bu miti İngilizceye çevirerek incelemiştir (1982: 230-231). Yamada da bu miti İngilizceye çevirmiştir; ancak bu çeviri, Sinor'un tercümesinden biraz farklıdır (1985: 244). Golden, Sinor'a dayanarak çalışmasında bu mite yer vermiş ve bu sayede mitin daha yaygın bir okuyucu kitlesine ulaşmasını sağlamıştır. Golden'in kitabının Karatay tarafından yapılan Türkçe çevirisi sayesinde de bu mit, Eberhard'ın ve Ögel'in yapmış oldukları özet

射摩¹⁴ adını taşıdığı söylenir; Şar Gölü'nün (Shelilai 舍利海)¹⁵ bir tanrısı (shen 神) vardır ve bu çevirilerden sonra ilk kez daha kapsamlı bir şekilde Türkçeye kazandırılmıştır (1992: 119-120, 2002: 97). YYZZdaki ve TPGJ'deki anlatıların metni, tarafımızca da Türkçeye çevrilmiştir (2017: 41-43). En son olarak ise Kapusuzoğlu, TPGJ'deki miti Türkçeye çevirmiştir (2017: 13).

14 Pulleyblank'e göre *Shemo*'nun 射摩 EOÇ okunuşu *zia^h-ma*, Orta Çince okunuşu da *shia^a-mua* biçimindedir (1991: 217, 279). Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu *zyæH-ma* olarak vermiştir (2000: 93, 121).

15 *THY*'ya göre Türk (Göktürk/Tujue) boylarından birisinin adı *Sheli Chili* 舍利叱利 idi ve bu boy, Çin'in kuzeyindeki Dingxiang 定襄 bölgesinde yaşıyordu (*THY* 72.1307). Aynı kaynağa göre, Doğu Türk Kağanlığı'nın 630 yılında yıkılmasının ardından Çin'in kuzeyinde Yunzhong'a 雲中 yerleştirilen beş Türk boyundan birisinin adı *Sheli Tuli* 舍利吐利 idi ve bu boy için *Sheli Vilayeti* (*Shelizhou* 舍利州) kurulmuştu (*THY* 72.1315). *Sheli Vilayeti*, *Xin Tangshu*'da 新唐書 630'dan sonra Yunzhong'da yerleştirilen Türkler için kurulmuş olan vilayetlerin listesinde geçmektedir (*Xin Tangshu* 43B.1120). *Zizhi Tongjian* 資治通鑑 de *Sheli*'nin 舍利 Yunzhong'a yerleştirilerek idarî düzenlemeye tabi tutulduğundan söz etmiştir (*Zizhi Tongjian* 199.6269). Yaptığı araştırmada kaynaklardaki bu bilgilere yer vermiş olan Cen (1958-II: 1070, 1072), *Sheli Tuli* adında görülen *Tuli*'nin 吐利 de *Sheli Chili*'deki *Chili* 叱利 ile aynı olduğunu belirtmiştir (1958-II: 1076). Nitekim *tu* 吐 ve *chi* 叱 karakterlerinin birbirine benzediği görülmektedir. Ayrıca Çin'de Shanxi'de 山西 *Sheli Shitie* 舍利石鐵 adında bir Türk'e ait bir mezar yazıtı bulunmuştur. Bu yazıtta *Sheli* boyu, Türkler 630'da Çin'e teslim olmadan önce iki nesil boyunca Türkler arasında düşük rütbeli görevler üstlenen bir boy olarak anlatılmıştır (Atwood 2012/2013: 57). Görüldüğü üzere *Sheli* 舍利, Türk boylarından birisinin adıdır. Pulleyblank'e göre *Sheli*'nin 舍利 EOÇ okunuşu *ɕia^h-lʰ*, GOÇ okunuşu da *ɕia^a-li* şeklindedir (1991: 188, 279). Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu *syæH-lijH* olarak vermiştir (2000: 80, 121). *Sheli*'ye aynı zamanda, Çincede Budist terminolojide kullanılan ve şari- sesini yansıtan bazı Sanskrit kelimelerin ses karşılığı olarak rastlanılmaktadır (*Weishu* 114.3028; Hirakawa 1997: 1000; Kaya 2006: 266; Mayrhofer 1956-III: 307). *THY*'da verilmiş olan boy adında görülen *Chili*'nin 叱利 ise Pulleyblank tarafından verilmiş olan EOÇ okunuşu *tʰit-lʰ* ve *tʰit-lʰ*, GOÇ okunuşu da *tʰit-li* şeklindedir (1991: 57, 188). Baxter'a göre ise bu adın Orta Çince okunuşu *tsyhit-lijH* biçimindedir (2000: 17, 80). *Tuli*'nin 吐利 de Pulleyblank'e göre EOÇ okunuşu *tʰo^a-li^h* şeklinde iken, GOÇ okunuşu *tʰuo^a-li* şeklindedir (1991: 188, 312). Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu *thuX-lijH* olarak vermiştir (2000: 80, 137). P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede I. 9'da verilen Türk boyları listesinde, *Shar Du-li* adında bir Türk boyunun adına rastlanılmaktadır (Venturi 2008: 21). Atwood, bunun *THY*'daki *Sheli Tuli* olduğunu tespit etmiş ve bunların *Sheli* ile *Tuli* şeklinde iki farklı Türk boyu olduğunu öne sürmüştür (2012/2013: 57). Şar adına sonraki dönemlerde Uygurlar ve Kitanlar (Qidan 契丹) arasında bir kurum adı olarak rastlanılmaktadır (Atwood 2012/2013: 58-60). Bu adın "kemik" ya da "beden" anlamlarına gelen Sanskrit bir kelimenen alıntı olabileceği tahmin edilebileceği gibi, *Sarı* kelimesinin Eski Türkçe biçimi olan *Sarığ* ve *Sarı*'nın bir çeşidi olduğu da düşünülebilir. Nitekim bazı tarihî Türk lehçelerinde *Sarı* kelimesi, Şara ve Şarı şeklinde görülmektedir. Hazar-Karadeniz bozkırlarında 5.-6. yüzyıllarda yaşayan Ogur topluluklarından birisinin adı, Bizans kaynaklarında *Saragouroi* Σαράγουροι olarak geçmektedir ki bu adın aslının *Şarağur yani *Şara Ogur olduğu belirtilmiştir. Golden ayrıca, Ortak Türkçe *Sarığ*'in Ogur Türkçesinde Şara, Çuvaş Türkçesinde Şurâ, Ortak Moğolcada Şira ve Macarcada *Sárga* (Macarcada *s* harfi *ʃ* olarak okunmaktadır) biçimlerinde görüldüğünü eklemiştir (Moravcsik 1983-II: 267-268; Golden 1992: 97). El-Mervezî de *Tabâ'î el-Hayavân* adlı eserinde, Türk kavimlerini anlattığı kısımda Şârî adında bir halktan söz etmiştir ki Barthold ve Minorsky, bunun *Sarı*'yı karşıladığını tespit etmişlerdir. Bu adın Kıpçaklar ya da Sarı Uygurlar için kullanıldığı tahmin edilmiştir; el-Mervezî de Şârîlerin *Basmıl* adındaki bir beylerinin adıyla bildiklerini yazmış, yani Şârîleri tarihteki Basmıllara bağlamıştır (Minorsky 1942: 19, 30, 73, 100; İbn Fazlân 1995: 102). Şar'ı bir unvan olarak açıklayan Atwood, *Tuli*'nin de aslının *Tüli* şeklinde bir unvan olduğunu düşünmüş, bu ada Kaylarda (Tatabılar, Xi 奚), Kitanlarda ve Çin'deki Cürçen kökenli Jin 金 Hanedanı'nda (1115-1234) ad ve unvan olarak rastlanıldığına değinmiştir (2012/2013: 60). İncelediğimiz mite gelince, Yamada'ya göre bu mit, Türklerin Ashide 阿史德 boyuna ait bir mittir (1985: 244). Atwood ise bu mitin Türklerin ortak bir köken miti olduğunu düşünmüştür (2012/2013: 57-58, 78-79). Ancak bu mitin, Türklerin yalnızca Şar boyuna ait bir mit olduğu da düşünülebilir, zira mitin ana karakteri Şar boyunun adını taşıyan bir denizin ya da gölün tanrısının kızılığı ilişki yaşamaktadır. Konuyla ilgili mevcut kaynakların durumu, kesin bir yorum yapmaya şu anda pek izin vermemektedir. *Shelilai* yer adındaki *hai* 海 kelimesi ise "deniz" olarak çevrilebileceği gibi, "göl" olarak da çevrilebilir, çünkü Çin kaynaklarında "deniz" kelimesinin bazı yer adlarında göller için kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Sinor bu meselenin üzerinde durmuş ve *hai* kelimesini "göl" olarak çevirmiştir (1982: 230, 250). Atwood da aynı doğrultuda bir çeviri yapmıştır (2012/2013: 57). Yamada ise bu kelimeyi "deniz" olarak vermiş, ancak bunun "göl" şeklinde çevri-

göl, Ashide Mağarası'nın (Ashideku 阿史德窟)¹⁶ batısında bulunmaktadır.¹⁷ Shemo'nun tanrısal güçleri (shenyi 神異) vardır.¹⁸ Göl Tanrısı'nın kızı (Haishennü 海神女) her gün batımında ak bir geyiğe (bailu 白鹿) binerek Shemo'yu karşılar, onunla birlikte göle girer ve ertesi gün onu çıkarıp uğurlar; bu durum yıllarca sürer.¹⁹ Daha sonra büyük av zamanı yaklaştığında Göl Tanrısı'nın kızı, bir gece yarısı Shemo'ya ertesi gün av sırasında Shemo'nun atalarının doğduğu mağaradan altın boynuzlu ak bir geyiğin (jinjiao bailu 金角白鹿) çıkacağını, bu geyiği ok ile vurursa ilişkilerinin süreceğini ve tam anlamıyla birlikte olabileceklerini, vuramazsa sonsuza dek ayrılacaklarını söyler. Ertesi gün Shemo, atalarının doğduğu mağarayı kuşattığında gerçekten de mağaranın ağzında ak geyiğin altın boynuzu belirir. Shemo adamlarını sağdan ve soldan göndererek kuşatmayı sıklaştırır, ancak geyik sıçrayıp kuşatmadan çıkacağı sırada, askerlerinden birisi hayvanı vurur. Shemo bu duruma çok öfkelenir ve kendi elleriyle A'er Beyi'ni (A'er Shouling 呵呪首領)²⁰ öldürür,

lebileceğine işaret etmiştir (1985: 244). Kırılan, *Suishu*'daki 隋書 kurttan türeyiş mitini çevirirken, aynı şekilde bir çeviri yapmıştır (2015: 214). Nitekim Ögel, benzer şekilde Eski Türkçede *Teniz* (deniz) denildiğinde akla ilk gelenin büyük ya da küçük göller olduğunu, bu kelimenin bazen "ırmak" anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1993-I: 467-468). Türk Mitolojisi'ndeki ulu ırmak, deniz, okyanus, göl ve sazlık motifleri için bkz. Ögel 1995-II: 367-422. Biz de daha önceki bir çalışmamızda buradaki *hai* kelimesini "deniz" olarak çevirmiştik (Erkoç 2017: 39-40, 42-43, 55-57, 59, 66); bu çalışmamızda ise bu kelimeyi "göl" olarak çevirmeyi daha uygun bulduk.

16 *Ashide* 阿史德, Türk boylarından birisinin adıdır (*THY* 72.1307). Zuyev, bu adın aslının *Aştak olduğunu düşünmüştür (2002: 168-169). Gömeç'e göre *Ashide*'nin aslı Türkçe *Arslan*'dir (2011: 112-113). Pulleyblank, bu adın EOÇ okunuşunu ?a-ʃi'-tək ve ?a-ʃi'-tək, GOÇ okunuşunu da ?a-ʃi'-tək şeklinde vermiştir (1991: 23, 74, 283). Baxter ise a 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu vermemişken, e 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu ?a şeklinde vermiş (2000: 31), *shide* 史德 karakterlerinin Orta Çince okunuşunu ise *sriX-tok* olarak yeniden canlandırmıştır (2000: 25, 123). P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede l. 9'da verilen Türk boyları listesinde geçen *A-sha-sde*'nin, Çin kaynaklarındaki *Ashide* boy adı olduğu tespit edilmiştir (Atwood 2012/2013: 74-75; Venturi 2008: 21). Atwood'un *Ashina*'yla 阿史那 aynı kökten geldiğini düşündüğü ve aslının *Aşiteg olabileceğini ileri sürdüğü boy adı *Ashide* hakkında yaptığı inceleme için bkz. 2012/2013: 73-78.

17 *YYZZ*'nin *Zhonghua Shuju* 中華書局 baskısına göre, Türklerin atası *Shemo Sheli* 射摩舍利 adını taşımaktadır, kendisi Göl Tanrısı'dır (Haishen 海神) ve bu tanrı da Ashide Mağarası'nın batısında oturmaktadır. *TPGJ*'de ise bu kısım biraz daha farklı yazılmıştır. Buna göre, Türklerin atasının adı *Shemo*'dur; Şar Gölü'nün (Shelhai 舍利海) bir tanrısı (shen) vardır ve bu göl, Ashide Balı'nın (Ashidemi 阿史得蜜) batısında bulunmaktadır. Aslında *TPGJ*'nin *Zhonghua Shuju* baskısının editörlerinin belirttikleri üzere, metnin orijinalinde tıpkı *YYZZ*'da olduğu gibi Şar'ın Göl Tanrısı olduğu yazılmıştır. Ancak eserin Ming 明 Hanedanı (1368-1644) nüshasında bu cümle "Şar Gölü'nün bir tanrısı vardır" şeklinde düzeltilmiştir. Metinler arasında bu farklılığın olmasının bir sebebi de, Çin kaynaklarının tarihî nüshalarının noktalama işaretlerine sahip olmamaları ve bu işaretlerin 20. yüzyılda hazırlanan baskılarda editörler tarafından metinlere sonradan konulmasıdır. Bu miti incelerken Sinor, çevirisini *YYZZ*'ya göre yapmış ve Türklerin atası olan *Shemosheli*'nin bir göl ruhu olduğunu belirtmiştir (1982: 230). Sinor, metnin bizim çevirdiğimiz şekliyle çevrilebileceğini de yazmış ve Çince metindeki bazı yazım sorunlarına değinmiştir (1982: 231, 250). Yamada ise çevirisini yaparken, Türklerin atasının adının *Shê-mo-shê-li* olduğunu ve Ashide Mağarası'nın batısındaki gölde bir tanrıçanın oturduğunu yazmıştır (1985: 244). Ayrıca görüldüğü üzere, *YYZZ*'daki *Ashide Mağarası* ifadesi, *TPGJ*'de *Ashide Balı* olarak yazılmıştır. Bu duruma *ku* 窟 ve *mi* 蜜 karakterlerinin birbirine benzemesi yol açmıştır. Türk Ashide boyunun adındaki *de* 德 karakteri de *TPGJ*'de daha farklı bir şekilde *de* 得 karakteriyle yazılmıştır (*TPGJ* 480.3957; *YYZZ* 4.44).

18 Sinor, bu cümleyi "Shemo'ya mucizevi bir şey oldu" şeklinde çevirmiştir (1982: 230).

19 Sinor'ın çevirisine göre göl ruhunun kızı, Shemo'yu alıp göle getirmesi için ak bir geyiği göndermektedir (1982: 230). Yamada'nın çevirisine göre ise tanrıçanın kızı, annesiyle buluşabilmesi için Shemo'ya ak bir geyik yollamaktadır. Yamada, metindeki *Haishennü* ifadesini "Deniz Tanrıçası'nın kızı" şeklinde çevirmiştir (1985: 244).

20 *A'er Shouling* ifadesini Sinor "bey A'er" olarak çevirmiş, yani *A'er*'i bir kişi adı olarak vermiştir (1982: 230). Yamada da bu şekilde bir çeviri yapmış, üstelik *A'er* 呵呪 adını da *A-chi* (*Aji*) biçiminde okumuştur (1985: 244). Ancak bu ifadedeki *A'er* (*Bölügü'nün*) *Beyi* anlamı çıkmaktadır. Sinor'a göre bu bölük, adını beyleri *A'er*'in adından almıştır (1982: 231).

ardından da “Bundan sonra Teñri’ye insan kurban etmek (ren ji Tian 人祭天) zorundayız!” diye yemin eder.²¹ Bu kurbanları çoğunlukla A’er Bölüğü’nden (A’er Buluo 阿呢部落)²² seçer, sonra bu bölüğün çocuklarını ve torunlarını yani soyunu öldürerek Teñri’ye kurban eder. Günümüze dek²³ Türkler bu geleneğe uygun olarak bir tuğa (du 纛)²⁴ insan kurban etmektedirler ve bölük de bu tuğu kullanmaktadır.²⁵ Shemo A’er’ı (A’er Beyi’ni) öldürdükten sonra akşam olduğunda Göl Tanrısı’nın kızının yanına geri döner, ancak Göl Tanrısı’nın kızı Shemo’yu yakalar ve “Sen kendi ellerinle birisini öldürmüşsün, çok pis kan kokuyorsun, artık kaderimiz ortak olamaz” diyerek ilişkilerini bitirir (TPGJ 480.3957; YZZZ 4.44-45).²⁶

3. Yama, Zha-ma ve Shemo’nun Eşleştirilmesi

Clauson’a göre P.T. 1283 numaralı belgede geçen *Zha-ma Kha-gan* unvanlı hükümdar, son Türk hükümdarı Özmiş Kağan’dır; Clauson ayrıca bu unvanı Özmiş Kağan şeklinde vermiştir (Venturi 2008: 27).²⁷ Ōsawa, *Shemo’nun* 射摩 EOÇ okunuşunun Tibetçe belgedeki *Zha-ma’ya*

21 YZZZ’ya göre insan kurban edilmesi zorunluluğu, öldürme (sha 殺) fiili yüzünden ortaya çıkar. Burada geyiğin öldürülmesi kastedilmiştir. TPGJ’de ise “öldürme (sha 殺)” kelimesi yazılmamıştır (TPGJ 480.3957; YZZZ 4.44).

22 Türklerin bu bölüğünün adı, kaynaklarda bir tek bu mit içerisinde geçmektedir. Türk boylarından söz eden diğer Çin kaynaklarında ise bu bölük adına rastlanılmamaktadır. Metinlerde *A’er Bölüğü* olarak geçen topluluğun, Şar Boyu’na bağlı bir oymak olması da mümkündür. Nitekim mite göre A’er Beyi, Shemo’ya bağlıdır ve onun emrine göre hareket etmektedir. *A’er* 阿呢 adının Orta Çince okunuşu ne Pulleyblank ne de Baxter tarafından verilmiştir. Ancak 阿 karakteri Çince de hem *a* hem de *he* olarak okunabilmektedir ve Pulleyblank ile Baxter’a göre, *he* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşu *xa* şeklindedir (Baxter 2000: 47; Pulleyblank 1991: 122). Pulleyblank ayrıca, *er* 呢 karakterine yazılış bakımından yakın olan *er* 兒 karakterinin EOÇ okunuşunu *niə* ve *ni*, GOÇ okunuşunu ise *ri* olarak vermiştir (1991: 88). Baxter da *er* 兒 karakterinin Orta Çince okunuşunu *nye* şeklinde yeniden canlandırmıştır (2000: 32). Atwood, Çincesini *He’er* 阿爾 olarak okumayı tercih ettiği bu bölük adının Türkçesinin *Harı, Halı, Har* ya da *Hal* şeklinde bir ad olabileceğini düşünmüştür (2012/2013: 57). Pulleyblank, *er* 爾 karakterinin Orta Çince okunuşlarının, *er* 兒 karakterinin Orta Çince okunuşlarıyla çok benzer olduğunu göstermiştir. Ona göre bu karakter EOÇ’de *niə* ve *ni*, GOÇ’de de *ri* şeklinde okunmaktadır (1991: 88). Baxter da aynı şekilde bu karakterin Orta Çince okunuşunun, *er* 兒 karakterinin Orta Çince okunuşuyla benzer olarak *nyeX* şeklinde olduğunu belirtmiştir (2000: 32). P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede I. 9’da verilen Türk boyları listesinde görülen ve Türkçe aslının ne olduğu Venturi tarafından tespit edilememiş olan *Hal’in* (2008: 21) de incelediğimiz bu Türk bölüğünü karşılayabilir olabileceği düşünülebilir.

23 YZZZ 9. yüzyılda derlenmiştir ve eserin derleyicisi Duan Chengshi 段成式, 863 yılında ölmüştür. Eserde geçen “Günümüze dek (zhijin 至今)” ifadesi de 9. yüzyılın ortalarına denk gelmektedir.

24 TPGJ’nin Ming dönemi nüshasındaki metinde “Teñri’yi temsil eden bir tuğ (*Tian zuo du* 天作纛)” yazılmıştır (TPGJ 480.3957).

25 Yamada, Türklerin Teñri’ye tapınmak için tuğlarının altında toplandıkları zaman insan kurbanını gerçekleştirdikleri yönünde bir çeviri yapmıştır (1985: 244).

26 Yamada’nın çevirisine göre Shemo’ya bu sözleri söyleyen, Deniz Tanrıçası’nın kendisi değil, onun kızıdır (1985: 244). Eberhard bu miti şöyle çevirmiştir: “Onların dedeleri bir deniz ilâhesi ile münasebette bulunuyordu. İlk dede avda bir ak geyik öldürdüğünden ilâhe münasebetten vazgeçti. Bunun oymağından avneler bu geyiği öldürmüş olduklarından o günden itibaren hep insan kurbanı için insanlar göndermek mecburiyetinde idiler.” (1996: 86). Aynı mitin Ögel tarafından yapılan çevirisi ise şu şekildedir: “Göktürklerin atalarından biri, sık sık bir mağaraya giderek orada dışı bir Deniz-Tanrı ile sevişirmiş. İki arasında bu aşk ilgileri devam ederken, günün birinde bu Göktürk reisi, bir süre avı düzenleyerek ordusu ile ava çıkmış. Askerler geniş bölgelerdeki vahşi hayvanları sürerek, nihayet küçük bir yere sıkıştırmışlar. Bundan sonra da avlarının etrafını çevirip, birer birer avlamağa başlamışlar. Tam bu sırada askerlerden biri, karşısına çıkan bir Ak-geyiği okuyla vurarak öldürmüş. Bundan sonra sevgilisini yerinde bulamayan Göktürk reisi, meseleyi anlamış ve bu Ak-geyiği vuran askerle onun kabilesini cezalandırmış. Bu cezaya göre Göktürklerde insan kurbanları, hep bu askerın kabilesinden verilirmiş.” (1993-I: 569-570).

27 Esasında Özmiş Kağan, Türk Kağanlığı’nın son hükümdarı değildir. Onun 744’te Basmlar, Uygurlar

denk düştüğünü belirtmiştir. Ongi Yazıtı'nda geçen efsanevi Türk hükümdarı *Yami Kağan*'ın ünvanında görülen *Yami*'nin *Yama* olarak okunması gerektiğini yazan Ōsawa, bunun da *Shemo* ve *Zha-ma* ile aynı olduğunu öne sürmüştür. Ona göre Türklerin kullandıkları *Yama* adı, Hinduizm'de ve Budizm'de görülen tanrı *Yima* ya da *Yama*'nın adından gelmektedir. Atwood da Ōsawa ile aynı fikirde olmuştur. Ona göre *Shemo*, Türklerin Ashina boyunun diğer bir adından başka bir şey değildir ve Atwood bu görüşünü desteklemek için, burada incelediğimiz mitte Türklerin atasının adının *Shemo* olmasını vurgulamıştır.²⁸ Çince *she* 射 karakterinin *ye* olarak da okunduğunu belirten Ōsawa ve Atwood, Çin kaynaklarında *Yabǔ* gibi *y-* ile başlayan bazı Türkçe kelimelerin okunuşunun alternatif olarak *sh-* ile de olduğunu ve Biçurin ile Chavannes gibi bazı Sinologların böyle durumlarda *sh-*li okumaları tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Onlara göre bu durum, Türkçede o dönemdeki bazı ağız ve lehçe farklılıklarından kaynaklanmış da olabilir ve *Shemo* adı Çince *Yemo* olarak da okunabilir. Ōsawa'ya (2011: 176-177) ve Atwood'a (2012/2013: 78-81) göre Çince'deki *Shemo* ve *Yemo* ile Tibetçe'deki *Zha-ma* biçimlerinin hepsi de *Yama*'yı ve onun Eski Türkçe'deki alternatif okunuşu *Cama*'yı karşılamaktadır. Günümüzde Çince 射 karakteri, Ōsawa'nın ve Atwood'un da belirttikleri üzere hem *she* hem *ye* hem de *yi* şeklinde okunabilmektedir. Pulleyblank, bu karakterin günümüzdeki *ye* okunuşunun EOÇ okunuşunu *jiā*^h, GOÇ okunuşunu *jiā*^g olarak vermiştir (1991: 364). Karakterin günümüzdeki *yi* okunuşu da Pulleyblank'e göre EOÇ'de ve GOÇ'de *jiājk* biçiminde okunmaktadır (1991: 370).²⁹ Baxter ise karakterin günümüzdeki *ye* ve *yi* okunuşlarının Orta Çince okunuşlarını vermemiştir.

Ongi Yazıtı'nın 1. satırında geçen ünvana gelecek olursak, Radloff'a göre bu ünvan, *Bumın Kağan* ünvanının farklı bir yazılışı olabilir (1987-I: 253). Marquart, Onogawa, Malov, Sawada ve Berta da aynı görüşü desteklemiştir (Aydın 2008: 31; Berta 2010: 212, 217; Malov 1959: 8-9; Ōsawa 2011: 177). Clauson, burada İştemi Kağan'ın kastedilmiş olabileceğini ileri sürmüştür (1957: 184, 188). Rybatzki, bu ünvanın *Bumın Kağan*, İştemi Kağan ya da *Zha-ma Kha-gan* ile eşleştirilmesi görüşlerine pek sıcak bakmamış ve bu ünvanın *Yoluğ Kağan* ünvanıyla karşılaştırılabileceğini önermiştir. Ayrıca ona göre, *Yami Kağan*'ın Terh (Taryat) Yazıtı'nda Uygurların atası olarak verilen *Yoluğ* ile aynı kişi olması muhtemeldir (2000: 209).³⁰ Aydın bu ünvanın *Bumın Kağan*'ı karşıladığını belirtmiştir (2008: 23, 31-32). Yukarıda da değindiğimiz üzere Ōsawa, *Yama*'nın *Shemo* ve *Zha-ma* ile aynı olduğunu yazdıktan sonra, bu kişinin aynı zamanda *Bumın Kağan* olduğuna ilişkin görüşe katıldığını eklemiştir (2011: 168, 176-177). Erdal, *Yama Kağan*'ın Tibetçe belgedeki *Zha-ma Kha-gan* ile eşleştirilmesine katıldığını belirtmiştir. Ancak Erdal, bu belgede ünvanın aslında *Zha-ma Mo-ngan* olarak yazılmış olmasına dayanarak, Ongi Yazıtı'n-

ve Karluklar tarafından öldürülmesinden sonra oğlu Baimei 白眉 (Akkaş?) kağan olmuş, ancak o da 745'in başlarında Uygurlar tarafından öldürülmüştür. Son Türk hükümdarı Baimei Kağan'dır (Taşağıl 2004: 58-59).

28 Türklerin diğer Çin kaynaklarında kayıtlı köken mitlerinde *Ashina* adı, kağanlıklarını kurmadan önceki beylerinden birisinin soyadı ya da adı olarak geçmektedir (*Beishi* 99.3285-3286; *Cefu Yuangui* 956.11251b-11252a; *Suishu* 84.1863-1864; *Tongdian* 197.5401-5402; *Zhoushu* 50.907-908).

29 *Yimo*'nun Pulleyblank'e göre EOÇ okunuşu olan *jiājk-ma* ve GOÇ okunuşu olan *jiājk-mua* (1991: 217, 370), Eski Türk halk adlarından *Yağma*'yı (*Yağma*) hatırlatmaktadır. 22 Kasım 2017'de bildirimizi sunduğumuz zaman, Alimcan İneyet sunum sonrasındaki soru-cevap kısmında *Shemo*/*Yemo*/*Yimo*'nun Eski Türkçe *Yağma*'yı karşılıyor olabileceği önerisini sunmuştur. *Yimo*'nun Orta Çince okunuşları da bu görüşü desteklemektedir. Ancak Ongi Yazıtı'nda ve P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede bu ünvan, *Yağma* değil *Yama*/*Jama* şeklinde geçmektedir. Eğer bu ünvanın aslı *Yağma Kağan* olsaydı, Ongi Yazıtı'nda ve P.T. 1283 numaralı belgede de bu biçimde yazılmış olmalıydı.

30 Taryat Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 1. satırında geçen *Yolluğ Kağan* ünvanı ve Tekin'in bu ünvan hakkındaki açıklamaları için bkz. Tekin 1982: 804, 811.

daki *Yama Kağan*'ın ve Tibetçe belgedeki *Zha-ma Kha-gan*'ın Türk hükümdarı Bukan Kağan'ı (553-572 yılları arasında hükümdar)³¹ karşıladığını düşünmüştür. Ona göre, bahsi geçen metinlerde askerî seferlerinden ve başarılarından söz edilen bu hükümdar, aynı özellikleri taşıyan ve on dokuz yıl boyunca tahtta kalan Türk hükümdarı Bukan Kağan'dan başkası değildir (2011: 364, 366).³²

4. Türk Mitolojisi'nde Fatih Ata Hükümdar Motifi

Türk Mitolojisi üzerine çığır açan bir kitap yazmış olan Ögel, bu mitolojide karşılaşılan çeşitli motifleri tasnif etmiştir.³³ Bize göre ise, Ögel'in hazırladığı listeye bir motif daha eklenmelidir ki, biz bunu *Fatih Ata Hükümdar Motifi* olarak adlandırmayı uygun görüyoruz. Çeşitli yönere doğru askerî seferler düzenleyen fatih ata hükümdar motifi, Türk halklarının mitolojisinde farklı dönemlerde görülmektedir. Asya Hun (Xiongnu 匈奴) hükümdarı Modu Chanyu'nün 冒頓單于 (MÖ 209-174 yılları arasında hükümdar) gençliği, babası Touman Chanyu'yü 頭曼單于 öldürerek başa geçmesi ve Hunların doğu komşuları Donghuların 東胡 sonu gelmeyen talepleri sonucunda onlara saldırarak yenmesi, *Shiji* 史記 ile *Hanshu*'da 漢書 yarı-efsanevi bir üslupla yer almaktadır (*Hanshu* 94A.3749-3750; *Shiji* 110.2888-2889). Yine aynı kaynaklara göre Modu Chanyu, Donghuları yendikten sonra batıda Yuezhilları 月氏 yenmiş, Loufan 樓煩 ve Boyang 白羊 hükümdarlarının ülkelerini fethetmiştir (*Hanshu* 94A.3750; *Shiji* 110.2890). Kısa bir süre sonra ise Modu Chanyu, yönünü kuzeye dönerek seferler düzenlemiş, Hunyu 渾庾, Qushe 屈射, Dingling 丁零, Gekun 鬲昆 (Kırgız) ve Xinli 薪犁 halklarını kendisine bağlamıştır (*Hanshu* 94A.3753; *Shiji* 110.2893).³⁴ Türk hükümdarı Bukan Kağan'ın fetihleri, 8. yüzyılın ilk yarısında dikilen Türk yazıtlarından Köl Tigin Yazıtı'nın (732 tarihli) Doğu Yüzü'nün 1.-3. satırlarında ve Bilge Kağan Yazıtı'nın (735 tarihli) Doğu Yüzü'nün 2.-3. satırlarında yarı-efsanevi bir şekilde anlatılmıştır. Yazıtlara göre Türklerin ataları Bumin Kağan ve İştemi Kağan tahta oturduktan sonra Türk devletini düzenlemişler, dört yöndeki düşmanlara karşı ordu sevk edip kendilerine bağlamışlardır. Ölümünden sonra devletin başına geçen beceriksiz kağanlar ve devlet adamları yüzünden ise devletleri yıkılmıştır

31 Bu hükümdarın unvanının Çin kaynaklarında *Mugan* 木杆, *Muhan* 木汗 ve *Muhan* 木扞 şeklinde yazılan kısmının (Liu 1958-II: 495) aslen Türkçe *Buқан* olmasına ilişkin bkz. Tekin 1988: 70, Taşağıl 1995: 19, Ercilasun 2008: 79-80 ve Beckwith 2009: 115. Bu konuda başka görüşler de vardır (Erkoç 2016: 45-46).

32 Türklerin kökenlerine ilişkin mitleri aktaran diğer Çin kaynaklarında Shemo'dan ya da Yama Kağan'dan söz edilmemekte, Türk Kağanlığı'nın Bumin tarafından kurulmasından önce Türk halkının başında Şad ve *Yabgu* unvanlarını taşıyan yarı-efsanevi beylerin olduğu anlatılmaktadır (*Beishi* 99.3285; *Cefu Yuangui* 956.11252a; *Suishu* 84.1864; *Tongdian* 197.5402; *Xin Tangshu* 215B.6055; *Zhoushu* 50.908-909).

33 Ögel'in yaptığı tasnif şu motiflerden oluşmaktadır: Türeyiş ve yaratılış, kurt, geyik, kartal, Tepegöz, Keloğlan, Hızır, doğan ve kartal, don değiştirme, gök, göğün direği, kutup yıldızı, güneş, ay, yıldızlar, Samanyolu, serap, ebekuşağı, dünya, dünyanın şekli, dünyanın göbeği, yer ve yeraltı, doğa olayları, yıldırım ve şimşek, rüzgârlar, sular, kutlu pınarlar ile kaynaklar, ulu ırmaklar, deniz ve okyanus, göller ve sazlıklar, dağlar, ağaç, ateş, bazı hayvanlar, kuşlar, devler ve ejderhalar, rüyalar ve diğerleri (1993-I: ix-xi, 1995-II: v-xiii).

34 Ögel, Çin kaynaklarında özellikle Modu Chanyu'nün gençliğinin ve hükümdar olmasının anlatıldığı kısımların efsanevi bir üslupla yazıldığını, Çinlilerin bu bilgileri Hunlar arasında nesiller boyunca aktarılan rivayetlerden aldıklarını belirtmiştir. Nitekim Ögel'in de üzerinde durduğu üzere, bu kaynaklarda Hunların Çin'e akınlarının başladığı yerde üslup değişerek gerçek tarihî vakalar anlatılmaya başlanmıştır (1993-I: 1-2, 6-8, 143-144). Ögel'e göre, sonradan Oğuz Han efsanesi olarak karşımıza çıkacak Türk efsaneleri, Hun döneminden önce de Orta Asya'da var olmuştur ve bu efsanelerin, Çin kaynaklarında Modu Chanyu'nün gençliğine yakıştırılmış olması mümkündür (1993-I: 11, 144).

(Tekin 1988: 8, 36).³⁵ Firdevsi'nin 1010'da tamamladığı Şehname'ye (Şāhnâme) göre İran'ın baş düşmanı olan Tûrân padişahı Efrâsiyâb (Efrasiyab/Efrasyab), yıllarca İran'la savaştır.³⁶ Orta Asya'nın batısında yoğunlaşan Türk halkları arasında bu dönemde İran efsanelerindeki Efrasiyab'ın, *Alp Er Toņa* ya da *Toņa Alp Er* adındaki efsanevi bir Türk hükümdarıyla eşleştirildiği görülmektedir. Nitekim bu eşleştirmeye Kaşgarlı Mahmud (Maḥmūd el-Kāşğarī) tarafından 1074'te tamamlanan *Divanu Lugati't-Türk'te* (*Divānu Luġāti't-Turk*) değinilmiştir (Kāşğarlı Mahmud 2015: 19, 409, 496-497; Maḥmūd al-Kāşğarī 1982-I: 92, 1984-II: 225, 337).³⁷ Yusuf Has Hacib (Yūsuf Ḥaşş Ḥacıb) de 11. yüzyılda *Kutadgu Bilig'te* (*Kutadġu Bilig*) Türk beyleri arasında adı ve ikbali en iyi bilinen beyin Toņa Alp Er olduğunu, Taciklerin ona *Efrâsiyâb* dediklerini belirtmiştir (Yusuf Has Hacib 1999-I: 43, 1999-II: 31). Karahanlı devletini yöneten hanedanın kendi soyunu Efrasiyab'a dayandırdığı, Karahanlıların bazı İslamî kaynaklarda Âl-i Efrâsiyâb *et-Turkî*, *Nebîre-i Efrâsiyâb*, *Mulûk ve Selâfin-i Efrâsiyâbî*, *Umerâ-yi Efrâsiyâb* ile *Mulûk-i Turkistân ve Efrâsiyâbyân* olarak

35 Yazıtların *Bumin Kağan* olarak andığı Türk hükümdarının adı, Çin kaynaklarında genellikle *Tumen* 土門, nadiren *Tumen* 吐門 (*Tümen* ya da *Tuman?*) olarak geçmekte ve kendisinin 552'de Moğolistan'daki Rouran 柔然 (Ruanruan 蠕蠕) Kağanlığı'nı devirerek Türk Kağanlığı'nı kurmasının ardından İllig Kağan (*Yili Kehan* 伊利可汗) unvanını aldığı bildirilmektedir. İllig Kağan devleti kurduktan sonra fazla yaşamamış ve aynı yıl içerisinde ölmüştür. *Yixiji Kağan* (*Yixiji Kehan* 乙息記可汗) unvanıyla yerine geçen oğlu Kara (Keluo 科羅) da 553'te ölünce, tahta İllig Kağan'ın *Yandu* 燕都 adını ve İrkin (*Sijin* 俟斤) unvanını taşıyan diğer oğlu geçerek *Bukan Kağan* unvanını almıştır. İllig Kağan devleti kurduğu zaman batı kanadının yönetimini kardeşi İstemi/İştemi'ye (Çin kaynaklarında *Shidianmi* 室點密, *Shidianmi* 室點密 ve *Sedimi* 瑟帝米) vermiş ve İştemi, *Yabġu Kağan* unvanıyla kağanlığın sınırlarını Bukan Kağan'ın döneminde İran'a kadar genişletmiş, Heftalit/Akhun devletini Sasanî İmparatorluğu'yla ittifak yaparak yıkmış, Türkistan bölgesini fethetmiştir. Bukan Kağan da yine Çin kaynaklarına göre 572'deki ölümüne kadar tahta kaldığı on dokuz yıl boyunca Rouranların kalıntılarını ortadan kaldırmış, Kırgızlar, Heftalitler, Kitanlar, Şirviler (Shiwei 室韋) ve Kaylar gibi çok sayıda halkı yenerek kendisine bağlamış, Togoṅ (Tuyuhun 吐谷渾) Devleti'ni yıpratmıştır. Esasında biraz önce söz ettiğimiz gibi, batıda Heftalitlerin ve Türkistan'ın fethinin Bukan Kağan'ın adına İştemi Yabġu Kağan tarafından gerçekleştirilmiş olduğu görülmektedir (Erkoç 2016: 44-46, 52). Yazıtlardaki *Bumin*'in Çin kaynaklarındaki *Tumen*'la aynı olduğunu ilk belirten kişi ise Thomsen'dir. Ona göre yazıtlardaki *Bumin Kağan* Çin kaynaklarındaki *Tumen*'i karşılarken, yazıtlardaki İstemi Kağan'ın ise Çin kaynaklarındaki *Mugan Kehan*'i 木杆可汗 karşılıyor olması mümkündür (2002: 205). Tekin de Thomsen'a dayanarak *Bumin* adının *Tumen* adı ile sonraki hükümdar *Mugan Kehan*'in unvanının birleştirilmesinden oluşturulduğunu tahmin etmiştir. Ona göre 8. yüzyıldaki Türkler, 6. yüzyılda yaşamış bu iki farklı hükümdarı aradan geçen iki yüzyıl sonucunda birbirlerine karıştırmış olabilirler (1988: 70). Görüldüğü üzere, 730'lu yıllarda dikilen Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında Türk Kağanlığı'nın *Bumin/Tumen* tarafından kurulması ile ondan sonra 6. yüzyılın ikinci yarısında Bukan Kağan'ın döneminde yapılan fetih hareketleri, aradan geçen uzun sürede birbirine karıştırılarak anlatılmıştır. Bunun nedeni de, makalemizin inceleme konusu olarak Türk Mitolojisi'nde devleti kuran ve büyük fetihler yapan bir ata hükümdar motifinin bulunması olabilir. 8. yüzyılda yaşamış olan Türkler, muhtemelen kağanlıklarının ilk kurucusunun aynı zamanda büyük fetihler yapan bir hükümdar olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Hâlbuki gördüğümüz üzere devletin kurucusu, bağımsızlık ilanından biraz sonra ölmüştür.

36 Efrasiyab/Efrasyab için bkz. Yazıcı 1994: 478-479.

37 Alp Er Toņa'nın dışında, Kaşgarlı Mahmud bize kendi yaşadığı dönemde Türklerin eski dönemlerde yaşadığına inandıkları başka bir efsanevi hükümdarlarından daha söz etmiştir. Bu kişi, Zülkarneyn'in Türk ülkelerini istilasını durdurmayı başaran Türk hakani Şu'dur. Ancak incelediğimiz diğer efsanevi ata hükümdar örneklerinin tersine Şu Hakan, fatih bir hükümdar olarak değil, ülkesini yabancı bir istilacıya karşı koruyan bir ata hükümdar örneği olarak karşımıza çıkmaktadır (Kāşğarlı Mahmud 2015: 44, 54, 519-520; Maḥmūd al-Kāşğarī 1982-I: 124-125, 139, 1984-II: 362-363). Bildiğimiz kadarıyla, Kaşgarlı Mahmud dışında bu efsaneve değinen başka herhangi bir kaynak yoktur. Ancak Kaşgarlı Mahmud'un aktardığı bu efsanedeki bir anlatının benzerine, 13. yüzyılda yaşamış olan Cuveynî'de rastlanmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'daki efsanede Balasagun şehrinin kurucusu Türk hakani Şu iken (Kāşğarlı Mahmud 2015: 520; Maḥmūd al-Kāşğarī 1984-II: 363), Cuveynî'ye göre bu şehir ileride değineceğimiz Uygur hükümdarı Böġü Han tarafından kurulmuştur (1997: 58).

adlandırıldıkları bilinmektedir (Özaydın 2001: 404-405). Cuveynî ise 1258-1260 dolaylarında yazdığı *Tarih-i Cihangüşa*'da (*Târîh-i Cihanguşâ*) Efrasiyab'ın Uygurların ünlü hükümdarı Böğü Han (Buğu Han) olduğunun söylendiğini yazmıştır (1997: 54).³⁸ Türk halkları arasında Efrasiyab anlatıları çok daha geç tarihlerde yine karşımıza çıkmaktadır. Hive hükümdarı Ebulgazi Bahadır Han (Ebû'l-Gâzî Bahadır Han), 17. yüzyılda bile Türkmenler arasında Selçuklu hanedanının soyunun Efrasiyab'a dayandığının anlatıldığını 1660'ta tamamladığı *Şecere-i Terâkime*'de aktarmıştır. *Şecere-i Terâkime*'deki Türkmen rivayetlerine göre Selçuklular, padişah olana kadar Türkmenlerin Kınık soyundan geldiklerini söylese de padişah olduktan sonra soylarının Efrasiyab'ın Kınıklara sığınan bir oğluna dayandığını söylemeye başlamışlardır (1996: 206, 264).³⁹ İran efsanelerinin ve Efrasiyab anlatısının Türk halkları üzerindeki etkisinin 17. yüzyılda halâ yaşadığının başka bir örneği de İmâmî tarafından bu dönemde derlenen Özbek efsanesi *Hanname*'de (*Hännâme*) Özbek hanlarının soyunun Efrasiyab'a dayandırılmasıdır (Ögel 1993-I: 389-391).

Yine Cuveynî'nin kaydetmiş olduğu Uygur türeyiş efsanesine göre Böğü Han, komutanlarını fetihler yapmaları için çeşitli komşu ülkelere göndermiş ve kendisi de seferler düzenlemiştir. İki ağacın arasındaki bir tepeye gökten inen bir ışık sayesinde dört erkek kardeşiyle birlikte doğan Böğü Tigin⁴⁰, *Böğü Han* unvanıyla hükümdar olduktan sonra geceleri uykusunda otağının duman

38 Cuveynî'nin *Buğu Han* olarak andığı ve efsanevi yaşam öyküsünü anlattığı Uygur hükümdarı Böğü Han, Alp Er Toņa ya da birazdan değineceğimiz Oğuz Kağan'ın tersine, gerçekten yaşamış tarihî bir kişiliktir. *Böğü Kağan* ve *Teñride Kut Bulmuş İli Tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan* unvanıyla 759-780 arasında Ötüken Uygur Kağanlığı'nı yöneten bu hükümdar, 763'te Maniheizm'i resmî din olarak benimsemiştir. Eski Türk din ve kültür tarihi açısından önemli bir olay olan Maniheizm'e geçişi nedeniyle Böğü Kağan, Uygurlar arasında unutulmamış ve yaşam öyküsü sonraki yüzyıllarda çeşitli mitolojik öğelerle harmanlanarak anlatılmaya devam etmiştir. Böğü Kağan için bkz. Çandarlıoğlu 2004: 16-21, Gömeç 1997: 36-43 ve İzgi 1986: 19-30.

39 Bu anlatıda, Büyük Selçuklu Sultanlığı döneminde Selçuklu hanedanı ile devletin kurucu unsuru olan Türkmenler arasında yaşanan gerginliklerin unutulmadığı, çok sonraki yüzyıllarda bile Türkmenler arasında bunların anlatılmaya devam edildiği görülmektedir. Selçuklular ve Türkmenler arasındaki gerginlikler için bkz. Erkoç 2015: 138.

40 Türk Mitolojisi'ndeki bazı kahramanların ortak özelliklerinden birisi de doğaüstü bir şekilde doğmuş olmalarıdır. Cuveynî'deki Böğü Han'ın ve dört kardeşinin doğumlarının dışında, diğer Türk mitlerinde de benzer anlatılara rastlanılmaktadır. Örneğin, annesi Türklerin Ashide boyundan bir kam (şaman) olan ve Çin'deki Tang 唐 Hanedanı'nın (618-907) ordusunda general olarak görev yapmaktayken bu hanedanı devirmek için 755'te ayaklanan, 757'de de öldürülen An Lushan'ın 安祿山 doğumu, doğaüstü bir şekilde anlatılmıştır. An Lushan'ın *Xin Tangshu*'daki biyografisine göre An Lushan'ın annesi doğum yaparken, bir ışık çadırın duman deliğinden girerek içerisini aydınlatmış ve bütün yabanî hayvanlar ulumuştur (*Xin Tangshu* 225A.6411). An Lushan'ın *Jiu Tangshu*'daki 舊唐書 biyografisinde ise bu anlatıya yer verilmemiştir (*Jiu Tangshu* 200A.5367). İleride değineceğimiz üzere, *Oğuz Kağan Efsanesi*'nin Uygurca İslam-öncesi versiyonunda Oğuz Kağan'ın doğumundan sonra çok hızlı bir şekilde büyüdüğü anlatılmıştır. Buna göre annesinin göğsünden bir kere süt emen Oğuz Kağan, bir daha emmemiş ve çiğ et, çorba, şarap istemiştir. Hemen ardından dile gelen Oğuz Kağan, kırk gün sonra büyümüş, yürümeye ve oynamaya başlamıştır (Bang-Rahmeti 1936: 10-11). Bu efsanenin Reşidüddin Fazlullah (Reşidu'd-din Fażlu'l-lâh) tarafından 14. yüzyılın başlarında *Cami'ü't-Tevârih*'te (*Câmi'ü't-Tevârih*) Farsça olarak kaydedilen İslamî versiyonunda, benzer bir şekilde Türk hükümdarı Kara Han'ın (Kara Han) oğlunun doğumundan sonra üç gün boyunca annesinin göğsünden süt emmediği, annesinin her gece rüyasında bebeğini gördüğü ve bebeğin rüyada annesini Allah'a inanmaya davet ettiği, ancak bu şekilde süt emceğini söylediği anlatılmıştır. Bebeğin annesi üç gecenin sonunda Allah'a inanmayı kabul etmiş ve bebeği böylece süt emmeye başlamıştır. Sonradan, bebek bir yaşındayken kendisine ad konulması için babası Kara Han ile akrabalarının toplandıkları anlatılmıştır. Bu toplantı sırasında bebek dile gelerek adını *Oğuz* (*Oğuz*) koymalarını söylemiştir (Rashiduddin Fazlullah 1998-I: 28). Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*'de aynı anlatıyı aktarmıştır (1996: 122-124, 235-236). Türk Mitolojisi'ndeki bu motif, Ögel tarafından da incelenmiştir; Ögel, ayrıca Kırgızlara ait *Manas Destanı*'nda bu motife ilişkin bulunan örneklerden söz etmiştir (1993-I: 144, 498-501, 505, 507-509, 537). Yine Kırgızlara ait *Er Töşтік Efsanesi*'n-

deliğinden içeri giren bir kız tarafından ziyaret edilmeye başlanmıştır. Kızla *Ak Dağ* (*Ak Tağ*) adındaki bir dağa giden Böğü Han, burada gündoğumuna kadar kızla konuşmuştur ve bu konuşmaları yedi yıl, altı ay, yirmi iki gün boyunca sürmüştür. Görüştikleri son gece kız, Böğü Han'a Doğu'dan Batı'ya tüm dünyayı ele geçireceğini müjdelemiş, Böğü Han da bunun üzerine ordularını toplamıştır.⁴¹ Hem kendisinin hem kardeşlerinin komuta ettikleri orduları Moğolları, Kırgızları, Tangut-

de İlemen Bay adındaki bir beyin oğlu olan Er Töştük'ün, doğduktan sonra kısa bir sürede konuşmaya ve yürümeye başladığı anlatılmaktadır (Ögel 1993-I: 542). Kahramanın doğaüstü doğumu motifi yalnızca Türk Mitolojisi'nde değil, ondan yoğun bir şekilde etkileneşmiş olan Moğol Mitolojisi'nde de bulunmaktadır. *Moğolların Gizli Tarihinde* (*Moğol-un Niuça Toça'an/Moğol-un Ni'uça Tobça'an, Yuanchao Bishi* 元朝秘史) §21'de kayıtlı Moğol köken mitine göre Cengiz Han'ın (Çingis Han) atalarının annesi olan Alan K'o'a, eşi Dobun Mergen öldükten sonra doğaüstü bir şekilde gebe kalarak üç çocuk doğurmuştur. Alan K'o'nun açıklamasına göre kendisini gebe bırakan kişi, bir ışık şeklinde çadırının duman deliğinden giren sarı renkli bir erkektir ve onu gebe bıraktıktan sonra sarı renkli bir köpek şekline girerek çadırdan çıkmıştır (The Secret History of the Mongols 2004-I: 4). Aigle, burada sözü geçen köpeğin aslında bir tür kurt olabileceğini belirtmiştir (2015: 126). *Moğolların Gizli Tarihinde*ki bu efsanenin diğer tarihî kaynaklardaki versiyonları için bkz. Aigle 2015: 122-123, 126-128. Türk Mitolojisi'nde doğaüstü doğum anlatıları için bkz. Ögel 1995-II: 1-15. Kahramanlar Türk Mitolojisi'nde doğaüstü bir şekilde doğabildikleri gibi, yaşamları sırasında doğaüstü güçlere de sahip olabilmişlerdir. Güney Sibirya'da geçen Türk köken mitine göre, Türklerin atalarından Yizhi Nishidu 伊質泥師都 farklıdır ve olağanüstü güçlerden etkilenmiştir, yetenek olarak rüzgâr ve yağmur getirebiliyordur (*Beishi* 99.3286; *Cefu Yuangui* 956.11252a; *Tongdian* 197.5402; *Zhoushu* 50.908). Yukarıda gördüğümüz üzere, *YYZZ*'da ve *TPGJ*'de kayıtlı olan Türk mitine göre Türklerin atası Shemo'nun tanrısı olduğu söylenmektedir (*TPGJ* 480.3957; *YYZZ* 4.44-45). Böğü Tigin ise, diğer kardeşlerinden fiziksel açıdan ve akıl bakımından daha üstün olmasının yanı sıra, farklı halkların tüm dillerini ve yazılarını biliyordur (Juvaini 1997: 56).

41 Efsane kahramanlarının doğaüstü ya da tanrısal kızlarla görüşmeleri motifi de Türk Mitolojisi'nde yaygın görülen bir anlatıdır. Güney Sibirya'da geçen Türk köken mitine göre Türklerin atalarından Yizhi Nishidu, birisi Yaz Tanrısı'nın (Xiashen 夏神) kızı, diğeri ise Kış Tanrısı'nın (Dongshen 冬神) kızı olmak üzere iki kızla evlenmiştir (*Beishi* 99.3286; *Cefu Yuangui* 956.11252a; *Tongdian* 197.5402; *Zhoushu* 50.908). *YYZZ*'daki ve *TPGJ*'deki Türk mitinde, Türklerin atası olan Shemo'nun Şar Gölü Tanrısı'nın kızıyla buluştuğu anlatılmıştır (*TPGJ* 480.3957; *YYZZ* 4.44-45). *Oğuz Kağan Efsanesi*'nin İslam-öncesi versiyonuna göre Oğuz Kağan, birisi gökten inen bir gök ışığının içinden çıkan, diğeri ise bir göl ortasındaki bir ağacın kovuğunda oturan çok güzel iki kızla birlikte olmuştur (Bang-Rahmeti 1936: 12-15). Ögel'e göre gökten inen kız gök tarafından, ağaç kovuğunda oturan kız ise yer-su ruhları tarafından Oğuz Kağan'a gönderilmiştir; böylece hem göğün hem de yerin bütün unsurları bir araya getirilmiştir (1993-I: 139-141, 1995-II: 21-22). Bu efsanenin Reşidüddin ve Ebulgazi Bahadır Han tarafından aktarılan İslamî versiyonlarında ise daha farklı olarak Oğuz Han'ın üç kuzeniyle yani doğaüstü özellikleri olmayan insanlarla evlendiği anlatılmıştır. Oğuz eşlerinden ilk ikisini Allah'a inanmaya davet etmesine rağmen reddettikleri için onlarla birlikte olmama, üçüncü eşi bu teklifi kabul ettiği için ise onu sevdiği (Ebulgazi Bahadır Han 1996: 125-127, 236; Rashiduddin Fazlullah 1998-I: 28-29). *Manas Destanı*'nda da Manas, bir han kızı olan Kanıkey Hatun'la evlenmiş, ancak sonra düşmanları tarafından zehirlenip öldürülmüştür. Ne var ki Tanrı, Manas'ı diriltmiş ve onu ikinci bir eş olarak kutsal kız Altın Ay'la evlendirmiştir. Dirildikten sonra Manas, Kanıkey Hatun'la olan evliliğini de sürdürmüştür (Ögel 1993-I: 518-520). Ögel'e göre bu anlatı, Türk Mitolojisi bakımından önemli bir motiftir. Manas'ın iki hatunundan Kanıkey Hatun onun dünyadaki hatunu iken, diğeri eşi Altın Ay onun öbür dünyadaki kutsal hatunu idi. *Manas Destanı*'nin bir parçası olan *Kös Kaman Hikâyesi*'nde de Altın Ay, Manas'ın kuzeyde Küngey Altaylarındaki Kalmukların reisi olan Kün Han'ın kızı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hikâyeye göre Manas, kuzeye gidip Kün Han'ın kızı Altın Ay'ı alarak gelmiş ve onunla evlenmiştir. Nitekim Ögel, bu hikâyede geçen *Kün Han*'ın Türk Mitolojisi'nde tanınmış bir unvan olduğunu vurgulamıştır (1993-I: 527-529). *Manas Destanı*'na göre Manas Han, saydığımız bu iki kadının dışında başka kadınlarla da birlikte olmuştur. Örneğin Manas, Nogay Hanı Yoloy Han'ı yendiği zaman Manas'ın baş eşi Kanıkey Hatun, hanın kızlarından Ulu Bike'yi kendi eşi Manas'a vermiştir (Ögel 1993-I: 526). Manas'ın Şorak'ın kızı Akılay adında bir eşi de vardır (Ögel 1993-I: 532). Altın Ay dışında Manas'ın diğer eşlerinin doğaüstü kadınlar değil, normal insanlar oldukları görülmektedir. Manas'ın oğlu Semetey Han'ın eşi de Ögel'in işaret ettiği gibi mitolojik bir kadındır. *Akın Han* adındaki bir hükümdarın kızı olup *Ay Çörek* adını taşıyan bu kadın, fiziksel olarak çok güçlü olmasının yanı sıra, düşmanı Er Kuyaş'ı tehdit etmek için bir kuğuya dönüşüp gideceğini, babası Akın Han'dan yardım isteyeceğini söylemiştir. Her

ları ve Tibetlileri yenen Uygurlar, böylece tüm Doğu'yu hâkimiyetleri altına almışlardır. Ardından Böğü Han bir gece rüyasında ak giysili ve ak değnekli yaşlı bir adam tarafından ziyaret edilmiş, kendisine çam kozalağına benzer bir yeşim taşı verilmiş ve bu taşı sakladığı sürece zaferler kazanacağı söylenmiştir. Ordusunu toparlayıp Batı'ya sefere çıkan Böğü Han, Balasagun şehrini kurmuş ve ordularını tüm yönlere göndermiştir. Uygur orduları on iki yıl içinde bütün direnişleri kırarak Batı'yı da fethetmişlerdir (Juvaini 1997: 55-58). Benzer bir şekilde, *Oğuz Kağan Efsanesi*'nde Oğuz Kağan'ın düzenlediği seferler ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.⁴² Bu efsanenin Uygurca yazılmış olan İslam-öncesi versiyonuna göre, doğaüstü iki kızla birlikte olmuş olan Oğuz Kağan (Oğuz Kağan) hükümdar olduktan sonra büyük bir toy düzenlemiş, halkını dünyayı fethetmeye çağırmıştır. Ardından Oğuz Kağan diğer hükümdarlara elçi göndererek kendisine bağlanmalarını buyurmuştur; bunlardan Altun Kağan, bu talebi kabul ederek Oğuz Kağan'a bağlılığını bildirmiştir. Urum Kağan ve Çürçet Kağan bu talebi reddettikleri için Oğuz Kağan tarafından bozguna uğratılmışlardır ve ülkeleri fethedilmiştir; Urum Kağan kaçarken, Çürçet Kağan öldürülmüştür. Oğuz Kağan ayrıca Sındu (Hint), Tanğut (Tangut) ve Şağam (Şam/Suriye) ülkelerini de fethetmiş, son olarak da *Barқан* adındaki bir yerin hükümdarı olan Masar Kağan'ı yenerek kaçmasını sağlamış ve ülkesini ele geçirmiştir (Bang-Rahmeti 1936: 16-29). *Oğuz Kağan Efsanesi*'nin Reşidüddin tarafından aktarılan İslamî versiyonunda ise Oğuz Han (Oğuz Han), Allah'a inanmayı reddeden babası Kara Han'la ve akrabalarıyla yetmiş beş yıla yakın savaşmıştır. Kara Han savaşta öldürülmüş ve takipçileri doğuya kaçarak sonraki Moğolları oluşturmuşlardır; Oğuz Han ise Talas ve Sayram'dan Buhara'ya kadar olan bölgeleri ele geçirmiştir. Oğuz Han'ın bundan sonra sefere çıkarak yenip fethettiği bölgeler, şehirler ile halklar ise Derbend, İt Baraklar, İran, Gur ve Guristan, İsfahan, Turan, Suriye, Mısır, Anadolu, Franklar ve diğerleridir (Rashiduddin Fazlullah 1998-I: 29-31). Bu efsanenin Ebulgazi Bahadır Han tarafından derlenip yazıya Çağatayca aktarılan diğer İslamî versiyonunda da Oğuz Han'ın babası ve akrabalarıyla savaşıp onları yendiği, Kara Han'ın öldürüldüğü, Oğuz Han'ın pek çok bölgeyi fethettiği anlatılmıştır. Oğuz Han yetmiş iki yıl boyunca kendi soyundan olan Moğollar (Moğol) ve Tatarlar ile savaşıp yetmiş üçüncü yılda

ne kadar destanda kadının babasının insan olduğu söylenmişse de Ögel, kuğunun kutsallığın ve Tanrı'nın sembolü olması nedeniyle bu kadının Tanrı'nın bir kızı olabileceğini belirtmiş, kadının adındaki Ay'ın ise Türk Mitolojisi'ndeki ay motifine bağlantısına işaret etmiştir (1993-I: 536-538). Türk ve dünya mitolojilerindeki kuğu motifini için bkz. Ögel 1993-I: 492-493. Ay Çörek'in kuğu olup gideceğine ilişkin anlatıda tasvir edilen "don değiştirme" yani şekil değiştirme (metamorföz/başkalaşma) motifini için bk. Ögel 1995-II: 133-143 ve Ergun 1997-I: 167-360. Yine *Er Töştük Efsanesi*'nde, bir bey olan Er Töştük'ün yeryüzündeki gerçek eşi Kençeke Hatun'un yanı sıra, yeraltında yaşayan Urum Han'ın kızı Ak Çenem'le de evlendiği anlatılmıştır. Ancak Er Töştük, yeryüzüne çıktığı zaman eski eşi Kençeke Hatun'a geri dönmüştür (Ögel 1993-I: 540). Efsanede, Er Töştük'ün Agay Han'ın kızı Kençeke Hatun'la evlenmeden önce, bir hırsız kovalarken *Bek Toro* adında çok pis bir kızın çadırına misafir olduğu anlatılmıştır. Er Töştük kızın pisiğinden tiksinsen de orada kalmış ve gece yarısı uyandığında baştan aşağı altın ile gümüşle süslenmiş çadırda çok güzel bir kızın yanında uyduğunu görmüştür. Kızla birlikte olmak isteyen Er Töştük'ün bu isteği ise, uykusundan uyanan kız tarafından geri çevrilmiştir (Ögel 1993-I: 542-543). Er Töştük, ilk eşi Kençeke Hatun'la evlendikten sonra yeraltına düştüğünde Kırım Han'ın kızıyla ve sonra Urum Han'ın kızı Ak Çenem'le evlenmiştir (Ögel 1993-I: 544-545). Efsanenin sonrasında da Er Töştük'ün yeryüzüne çıkarak Kençeke Hatun'a dönüşü anlatılmıştır (Ögel 1993-I: 546-547).
42 Ögel, bu efsane ile *Manas Destanı*'ni karşılaştırmış, Manas'ın Oğuz Kağan'ın tersine büyük seferler düzenleyen, dünya fatihi olan büyük bir hükümdar değil, yalnızca akınlara ve yağma seferleri düzenleyen ve daha dar bir coğrafyada etkin olan basit bir kabile reisi olduğunu yazmıştır. Ona göre, *Manas Destanı*'nin bazı yerlerinde Oğuz Kağan Efsanesi'nin, bazı yerlerde de Moğol efsanelerinin taklidi yapılmıştır (1993-I: 495-500, 509, 511-512, 536-537). Ögel ayrıca, *Oğuz Kağan Efsanesi*'nin derlenip yazıya geçirilmesinden çok daha önceki anlatılarda belki de Oğuz Kağan'ın göklerde yaşayan bir kahraman olup, sonradan Türk Mitolojisi'nde yeryüzüne indirilmiş olabileceğini belirtmiştir (1993-I: 432).

onları yendikten sonra büyük fetihler yapmıştır. Fethedilen halklar, şehirler ve ülkeler arasında Hıтай (Çin), Cürcet, Tanğut (Tangutlar), Kara Hıтай, İt Baraklar⁴³, Orislar (Uruslar), Ulaqlar, Macarlar, Başkırdlar (Başkurtlar), Tûrân, Hindûstân (Hindistan), Talaş (Talas), Sayram, Taşkend, Semerkand, Buğârâ, Türkistân, Endicân, Belğ, Ğur, Kâbil, Ğazni (Gazne), Keşmir, Bedeşşân, İrân, Şâm (Suriye), Mısır, Horâsân, İrak-ı Acem, İrak-ı Arab, Azerbeycân (Azerbaycan) ve Ermen (Ermenistan) vardır (Ebulgazi Bahadır Han 1996: 129-134, 137-140, 144-147, 237-243).⁴⁴ İncelediğimiz bu mitler ile efsanelerde savaşçılığın ve fetihçiliğın sürekli vurgulanıyor olmasının siyasî bir arka planının olduğu, açık bir şekilde görülebilmektedir. Devletlerin kurucu figürler tarafından savaşarak ve fetihler yaparak kurulması, mitlerin ve efsanelerin derlenilip aktarıldığı ortamlarda mevcut olan yönetimlere birer meşruiyet sağlama aracı olarak kullanılmış olabilir. Çinlilerin kendi ata hükümdarları olarak kabul ettikleri Huangdi'yi 黃帝 (Sarı İmparator) Çin'in bütünlüğü ilkesi için kullandıklarını vurgulayan İnayet, mitlerden devletler tarafından siyasete hizmet eden bir araç olarak yararlanıldığını belirtmiştir. İnayet, bu konuda *Mitstrateji* (mit + strateji) kavramını önermiş ve bu kavramı "mit ya da mitsel ata/kahramanları kullanarak farklı kültür ve toplumları birleştirme, yönlendirme ve dönüştürme yöntemi" biçiminde tanımlamıştır. Ona göre,

43 Reşidüddin'deki anlatılara göre Oğuz Han, İt Barak halkına karşı düzenlediği ilk seferde bozguna uğramış ve çekilmek zorunda kalmıştır. Oğuz Han on sekiz yıl sonra ise yeniden sefer düzenleyerek bu sefer İt Barak halkını yenip kendisine bağlamayı başarmıştır. Baraklar ayaklandıkları zaman ise Oğuz Han, ayaklanmalarını önlemek için evlatlığı Kıpçak'ı ailesiyle birlikte o bölgeye göndermiştir. Kıpçak'ın biyolojik babası, daha önce İt Baraklarla yapılan savaşta öldürülmüştür ve Oğuz Han, Kıpçak'ı evlat edinmiştir (Rashiduddin Fazlullah 1998-I: 30). Ebulgazi Bahadır Han'daki anlatı bununla genellikle aynı olup, bir farkı Oğuz Han'ın İt Baraklar karşısındaki ilk yenilgisinin ardından ikinci seferi on sekiz değil, on yedi yıl sonra düzenlemesidir. Bir diğer fark ise, İt Barak Han'ının Hıтай'ın (Çin) öte yüzünde deniz tarafında yüksek dağların içindeki çok sayıda ülkenin padişahı olmasıdır (1996: 133, 137, 238-239). İt Barak ülkesinin coğrafi konumu hakkındaki bu bilgi, Reşidüddin'de yer almamaktadır. Reşidüddin'e göre Oğuz Han'ın evlatlığı Kıpçak, Barak ayaklanmasını bastırmak için ailesiyle birlikte Oğuz Han tarafından Barakların ve Bayakların içlerine yerleştirilmiştir ki o zamandan beri Kıpçakların yaylakları ve kışlakları oradadır (1998-I: 30). Metinde sözü geçen bölge, Hazar-Karadeniz bozkırlarına denk gelmektedir. Ebulgazi Bahadır Han'a göre ise biyolojik babası İt Baraklarla yapılan savaşta öldürülmüş olan Kıpçak'ın Oğuz Han tarafından Tin (Don) ve Etil (Volga) ırmaklarının yakasına gönderilmesinin sebebi, bu bölgedeki Urusların, Ulakların, Macarların ve Başkırtların düşman olmalarıdır. Kıpçak üç yüz yıl orada padişahlık yaparak yaşamıştır ve Kıpçaklar da onun soyundan gelmişlerdir (Ebulgazi Bahadır Han 1996: 134, 238). Hafız-ı Ebru (Hâfiz-i Ebrû), Oğuz Han'ın İt Baraklarla yaptığı savaşların farklı bir anlatısına 1417'de hazırladığı *Mecmua-yı Hafız-ı Ebru'da* (*Mecmû' a-i Hâfiz-i Ebrû*) yer vermiştir. Bu anlatıda, kuzeyde karanlıklar ülkesinde oturan Kıl Barak halkının erkeklerinin yüzlerinin köpek yüzünü andırdığından, kadınlarının ise çok güzel olduklarından söz edilmiştir. Oğuz Han Kıl Baraklara elçi gönderip ona bağlanmalarını, kabul etmezlerse savaşacaklarını söylemiştir; Kıl Baraklar ise iki taraftan iki savaşçının düello yapmalarını, dövüşün sonucuna göre bağımsız kalacaklarını ya da bağılıklarını bildireceklerini söylemişlerdir. Yapılan düelloda Oğuz Han'ın savaşçıları ölünce Kıl Baraklar saldırıp Oğuz Han'ın ordusunu yenilgiye uğratmışlardır. Oğuz Han'ın kaçmayı başaran askerleri ise sonradan yakışıklılıkları sayesinde güzel Kıl Barak kadınlarını etkilemişler ve kadınların işbirliği sayesinde Kıl Barak ordusunu yenmişlerdir (Ögel 1993-I: 188). Bu efsaneye benzeyen bir hikâye, Keşiş C. de Bridia tarafından yazılmış olan *Historia Tartarorum*'da da aktarılmıştır. Bu hikâyeye göre Tatarlar (Moğollar) bir sefer sırasında bir aydan uzun bir süre boyunca ilerledikten sonra Köpekler Ülkesi'ne (Nochoy Kadzar) varmışlardır. Tatarlar burada yanlarında erkekler olmayan kadınlar bulmuşlar, kadınlara erkeklerin yerlerini ve ne çeşit erkekler olduklarını sormuşlardır. Kadınlar ise erkeklerin köpek olduklarını söylemişlerdir (Venturi 2008: 30). Türk ve dünya mitolojilerindeki köpek başlı (*cynocephalus*) halklar için bkz. Erkoç 2017: 64-66, Ögel 1993-I: 185-195 ve Venturi 2008: 30-32.

44 *Oğuz Kağan Efsanesi*'nde Oğuz Kağan'ın yaptığı seferlere ilişkin anlatının benzerleri, *Hanname*'de Ozgan Han'ın (Ozgan Han) seferlerinin anlatısında görülebilmektedir (Ögel 1993-I: 179-185). Ozgan Han'ın Oğuz Kağan olmasına ilişkin bkz. Ögel 1993-I: 179 ve 391. *Hanname*'deki anlatılar için bkz. Ögel 1993-I: 373-417.

Çinlilerdeki Huangdi'ye benzer şekilde, Türklerdeki Oğuz Kağan ve bozkurtla ilgili inanışlar da böyle bir amaç için kullanılmış olabilir (2017: 1-11).⁴⁵

Sonuç

Türk Kağanlığından kalma Ongi Yazıtı'nda, *Yama Kağan* ünvanını taşıyan ve Türklerin atası olduğu belirtilen bir hükümdarın fetihler yaptığı anlatılmaktadır. P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede de benzer bir şekilde *Zha-ma Kha-gan* (*Jama Kağan*) ünvanlı bir Türk hükümdarının çeşitli yönere yaptığı seferlerden söz edilmektedir. *YYZZ* ve *TPGJ*'de ise, Türklerin *Shemo* 射摩 adını taşıyan atalarının bir göl tanrısının kızıyla birlikte olduğu anlatılmaktadır. Daha önce yapılan incelemelerde *Yama Kağan*'ın, *Jama Kağan*'ın ve *Shemo*'nun aynı kişi olup, bir Türk hükümdarını temsil ettiği tespit edilmiştir. Bu dört kaynakta geçen *Yama Kağan*'ın kim olabileceği konusunda bugüne kadar öne sürülen görüşlerde, onun Bumin Kağan ya da Bukan Kağan gibi tarihî kişilikler olabileceği düşünülmüştür. Ancak *Yama Kağan*'la ilgili efsanelere bakıldığı zaman, bunlarla Türk Mitolojisi'nin farklı dönemlerinden kalma çeşitli anlatılar arasında benzerlikler olduğu görülmektedir. Türk halklarına ilişkin gerek tarihî gerek de efsanevî-mitolojik anlatılarda, MÖ 3. yüzyıldan MS 17. yüzyıla kadar çeşitli ata hükümdarlardan söz edilmektedir. Bunların arasında Modu Chanyu, Bumin Kağan ve kardeşi İştemi Kağan, Bukan Kağan, Alp Er Tonğa, Bögü Kağan ile Oğuz Kağan bulunmaktadır. Bu anlatıların ortak noktaları, sözü edilen ataların büyük devletler kurmaları ve çeşitli yönere seferler düzenleyerek dünya üzerinde hâkimiyet kurmalarıdır. Sözü edilen ata hükümdarların savaşçı ve fetihçi özelliklerinin, Türk Mitolojisi'nde ve Türk devletlerinde siyasî meşruiyet sağlamanın bir aracı olması için vurgulanmış olduğu düşünülebilir. *Fatih ata hükümdar motifi* olarak adlandırdığımız bu motife konu olan hükümdarların bazen doğaüstü şekillerde doğdukları, doğaüstü güçlere sahip oldukları ve yine doğaüstü kadınlarla birlikte oldukları da anlatılmaktadır. Düzenledikleri seferler genellikle başarılı olan bu hükümdarların seferleri, bazı durumlarda başarısız da olabilmektedir. Ongi Yazıtı'nda, P.T. 1283 numaralı belgede ve *YYZZ* ile *TPGJ*'de geçen *Yama Kağan*, bu açılarından Türk Mitolojisi'nde karşımıza çıkan fatih ata hükümdar örnekleriyle benzerlikler göstermektedir. Bu nedenle, bize göre *Yama Kağan* tarihî bir kişilik olmaktan çok, Türk Mitolojisi'nin çeşitli dönemlerinde karşımıza çıkan fatih ata hükümdar motifinin Türk Kağanlığı dönemindeki bir örneği olmalıdır.

45 İnyet ayrıca, Huangdi'nin köken olarak Çinli olmaktan çok Türklerin de aralarında buldukları kuzey halklarından birisine mensup olabileceğine ilişkin görüşlere yer vermiştir (2017: 1-5). Bu durumda, Çin Mitolojisi'ndeki Huangdi figürünün, çalışmamızda incelediğimiz Eski Türklerdeki fatih ata hükümdar motifine bir bağlantısı olabileceğini düşünebiliriz. Yine benzer şekilde, Çin Mitolojisi'nde yer alan Xi Wangmu'nun 西王母 (Batı'nın Ana Kraliçesi) da Eski Türk inanışlarındaki tanrıça Umay'la bağlantılı olduğu, bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür (İnyet 2017: 8-9).

KISALTMALAR

- EOÇ = Erken Orta Çince
- GOÇ = Geç Orta Çince
- YYZZ = Youyang Zazu 酉陽雜俎
- THY = Tang Huiyao 唐會要
- TPGJ = Taiping Guangji 太平廣記

KAYNAKÇA

- Aigle, Denise (2015). *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History*, Leiden: Brill.
- 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini (1997). *Genghis Khan: The History of the World Conqueror*, çev. J. A. Boyle, Manchester: Unesco Publishing.
- Atwood, Christopher P. (2012/2013). "Some Early Inner Asian Terms Related to the Imperial Family and the Comitatus", *Central Asiatic Journal*, 56, s. 49-86.
- Aydın, Erhan (2008). "Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler", *İlmî Araştırmalar: Dil ve Edebiyat İncelemeleri*, 25, s. 21-38.
- Ban Zhao 班昭 (1964). *Hanshu 漢書*, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Bang, W. ve Rahmeti, G. R. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri Neşriyatından, İstanbul: Burhaneddin Basımevi.
- Berta, Árpád (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin...: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, çev. Emine Yılmaz, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baxter, William H. (2000). *An Etymological Dictionary of Common Chinese Characters [Preliminary Draft of 28 October 2000]*.
- Beckwith, Christopher I. (2009). *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton: Princeton University Press.
- Cen Zhongmian 岑仲勉 (1958). *Tujue Jishi 突厥集史*, 2 Cilt, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Clauson, Gerard (1957). "The Ongin Inscription", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 3/4, s. 177-192.
- Çandarlıoğlu, Gülçin (2004). *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü: Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Dobrovits, Mihály (2001). "Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 147-150.
- Du You 杜佑 (1988). *Tongdian 通典*, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.

- Duan Chengshi 段成式 (1981). *Youyang Zazu* 酉陽雜俎, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Eberhard, Wolfram (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebulgazi Bahadır Han (1996). *Şecere-i Terākime* (Türkmenlerin Soykütüğü), haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Ankara: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2008). "İstemi (Sır Temir) Kağan", *Türk Kültürü*, 1, s. 76-109.
- Erdal, Marcel (2011). "Ongin Yazıtı", çev. Semih Tezcan, "*Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl*" Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu – 26-29 Mayıs 2010 – Bildiriler Kitabı, ed. Ülkü Çelik Şavk, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, s. 363-372.
- Ergun, Metin (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*, 2 Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erkoç, Hayrettin İhsan (2015). *General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2016). "Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 33, s. 43-72.
- _____ (2017). "Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)", *Journal of Old Turkic Studies*, 1/1, s. 36-75.
- Golden, Peter B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- _____ (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, çev. Osman Karatay, Ankara: KaraM Yayınları.
- Gömeç, Saadetin (1997). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- _____ (2011). *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gumilëv, L. N. (2002). *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Hirakawa, Akira (1997), *A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*, Tokyo: The Reiyukai.
- İbn Fazlân (1995). *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Bedir Yayınevi.
- İnyet, Alimcan (2017). "Mitostrateji ve Huangdi (Sarı İmparator)", s. 1-13. <http://akademiye.org/tr/wp-content/uploads/2017/06/M%C4%B0TOSTRATEJ%C4%B0-VE-HUANGD%C4%B0-SARI-%C4%B0MPARATOR.pdf> (Erişim tarihi 22/11/2017)
- İzgi, Özkan (1986). *Kutluk Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kapusuzoğlu, Gökçen (2017). *Tai ping Derlemesinde Türkler*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kâşgarlı Mahmud (2015). *Dîvânü Lugâti't-Türk: Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, Korhan (2006). *Sanskrit-Türkçe Sözlük*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Kırilen, Gürhan (2015). *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*, Ankara: Kimlik Yayınevi.

- Li Fang 李昉 (1986). *Taiping Guangji* 太平廣記, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Li Yanshou 李延壽 (1974). *Beishi* 北史, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Linhu Defeng 令狐德棻 (1971). *Zhoushu* 周書, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Liu Xu 劉昫 (1975). *Jiu Tangshu* 舊唐書, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Maḥmūd al-Kāšyarī (1982-1984-1985). *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*, çev. Robert Dankoff, 3 Cilt, Duxbury: Harvard University.
- Malov, S. E. (1959). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Mayrhofer, Manfred (1956). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen – A Concise Etymological Sanskrit Dictionary*, 4 Cilt, Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag.
- Minorsky, V. (1942). *Sharaf al-Zamān Ṭāhir Marvazī on China, the Turks and India: Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary*, London: Royal Asiatic Society.
- Moravcsik, Gyula (1983). *Byzantinoturcica*, 2 Cilt, Leiden: E. J. Brill.
- Ōsawa, Takashi (2011). "Revisiting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turkic Qayanate on the basis of rubbings by G. J. Ramstedt", *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*, 93, s. 147-203.
- Orkun, Hüseyin Namık (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ouyang Xiu 歐陽修 (1975). *Xin Tangshu* 新唐書, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Ögel, Bahaeddin (1993-1995). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*, 2 Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ölmez, Mehmet (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Özaydın, Abdülkerim (2001). "Karahanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*, 24, s. 404-412.
- Pelliot, Paul (1929). "Neuf notes sur des questions d'Asie centrale", *T'oung Pao*, 26/4-5, s. 201-266.
- Pulleyblank, Edwin G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, Vancouver: UBC Press.
- Racabov, A. A. (2008). "Ongin Anıtı'nda Dair", çev. Kutluay Erk, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, XIV/1, s. 223-234.
- Radloff, W. (1987). *Die Altürkischen Inschriften Der Mongolei*, 2 Cilt, Osnabrück: Otto Zeller Verlag.
- _____ (1987). "Die Inschrift des Tonjukuk: Vorwort, Text, Transcription, Übersetzung Nebst Anmerkungen, Glossar und Verbesserungen", *Die Altürkischen Inschriften Der Mongolei*, 2, Osnabrück: Otto Zeller Verlag, s. i-122.
- Rashiduddin Fazlullah (1998-1999). *Jami'u't-Tawarikh: Compendium of Chronicles: A History of the Mongols*, çev. W. M. Thackston, 3 Cilt, Harvard University.
- Rybatzki, Volker (2000). "Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions", *Central Asiatic Journal*, 44/2, s. 205-292.

- Sertkaya, Osman Fikri (1995). “Köl Tigin’in ölümünün 1250. yıl dönümü dolayısı ile *Moğolistan Halk Cumhuriyeti*’ndeki Köktürk harfli metinler üzerinde yapılan arkeolojik ve filolojik çalışmalara toplu bir bakış”, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 313-334.
- Sima Guang 司馬光 (1976). *Zizhi Tongjian* 資治通鑑, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Sima Qian 司馬遷 (1963). *Shiji* 史記, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Sinor, Denis (1982). “The Legendary Origins of the Türks”, *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, ed. Egle Victoria Žygas ve Peter Voorheis, Indiana University Uralic and Altaic Studies, 141, Bloomington Indiana, s. 223-257.
- _____ (1985). “Some Components of the Civilization of the Türks (6th to 8th century A.D.)”, *Altaic Studies Papers at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7–11 1982*, ed. Gunnar Jarring ve Staffan Rosén, Konferenser 12, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, s. 145-159.
- Taşağıl, Ahmet (1995). *Gök-Türkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____ (2004). *Göktürkler III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talât (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University Publications.
- _____ (1982). “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Bellekten*, XLVI/184, s. 795-838.
- _____ (1988). *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- *The Secret History of the Mongols* (2004). çev. Igor de Rachewiltz, 2 Cilt, Leiden: Brill.
- Thomsen, Vilhelm (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, çev. Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- User, Hatice Şirin (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları.
- Venturi, Federica (2008). “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation”, *Journal of Asian History*, 42/1, s. 1-35.
- Wang Pu 王溥 (1955). *Tang Huiyao* 唐會要, Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Wang Qinruo 王欽若 (1994). *Cefu Yuangui* 冊府元龜, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Wei Shou 魏收 (1974). *Weishu* 魏書, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Wei Zheng 魏徵 (1982). *Suishu* 隋書, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Yamada, Nobuo (1985). “The Original Turkish Homeland”, *Journal of Turkish Studies*, 9 (*Ntluča Bičig / Pi Wên Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves*), s. 243-246.
- Yazıcı, Tahsin (1994). “Efrâsiyâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10, s. 478-479.
- Yusuf Has Hacib (1999). *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat, 2 Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zuyev, Yu. A. (2002). *Ranniye Tyurki: Oçerki İstorii i İdeologii*, Almatı: Dayk-Press.